

Hermeneutyczna funkcja ewangelickiej etyki teologicznej

Słowa kluczowe: hermeneutyka, etyka ewangelicka, rozumienie

Key words: Hermeneutics, Protestant Ethics, Understanding

Streszczenie

Motyw hermeneutyki należał do jednego z najważniejszych toposów teologii ewangelickiej XX wieku. Hermeneutyka jako samodzielna dyscyplina badawcza w ramach protestantyzmu rozwinęła się w XVII wieku za sprawą Johanna Conrada Dannhauera (1603-1666). Etyka ewangelicka jako wyodrębniony dział teologii powstała za sprawą Georga Calixta (1586-1656), autora *Epitome Theologiae moralis*. Dopiero jednak za sprawą Schleiermachera, ojca neoprotestantyzmu, wyodrębniła się hermeneutyka filozoficzna *per se*, czyli synteza istniejących dotąd koncepcji interpretacji – ogólna teoria rozumienia. U Schleiermachera odnajdujemy również motyw postrzegania etyki teologicznej jako teorii rozumienia państwa, społeczeństwa i kultury. Współczesna etyka ewangelicka w całości teologicznego namysłu pełniła szczególną rolę w końcu lat 80. i początku 90. XX wieku. Wówczas też motyw rozumienia jako specyficznego zadania etyki znalazł szczególną rolę w pismach Trutza Rendtorffa, Wolfharta Pannenberg, a wśród najnowszych opracowań przedmiotu, w etyce – dziele szwajcarskiego teologa Johanna Fischera.

Abstract

The theme of hermeneutics was considered one of the most important subjects of 20th century Protestant Theology. Hermeneutics as an independent discipline in Protestant Theology began to develop in the 17th century,

¹ Ks. bp dr hab. Marcin Hintz. Prof. ChAT, jest kierownikiem Katedry Teologii Systematycznej Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie oraz biskupem Diecezji Pomorsko-Wielkopolskiej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego (Luterańskiego).

thanks to Johann Conrad Dannhauer (1603-1666) who published his concepts at that time. Protestant ethics as a separate section of theology was presented by Georg Calixt (1586-1656) in his book *Epitome Theologiae moralis*. It is, however, in fact Friedrich Schleiermacher, who can be acknowledged as the father of philosophical hermeneutics. In his theological ethics we can find a particular function of the discipline as a way to understanding the state, society and culture. The system of ethics played a central role in Protestant Theology in the late 80s and 90s of the 20th century. Among the most important theologians who emphasized the hermeneutical function of Protestant ethics Trutz Rendtorff and Wolfhart Pannenberg must be mentioned, and among the most recent papers on the subject, the work of Swiss theologian Johannes Fischer.

1. Uwagi wstępne – reformacyjne dziedzictwo etyki

Dla augustiańskiego zakonnika, ks. Marcina Lutra, gdy w roku 1512 odbierał doktorski biret Uniwersytetu w Wittenberdze, teologia jako dyscyplina naukowa stanowiła absolutną jedność. W jego holistycznym postrzeganiu przedmiotu do końca życia nie nastąpiła w tym względzie zmiana, teologia stanowiła immanentną jedność z wiarą (Barth 2009, 516). Luter nie wyróżniał ani etyki ani dogmatyki jako odrębnych działów teologii, nie pytał o przedmiot etyki ani jej metodę. Reformator z czasem wypracował zasadę interpretacji całości życia chrześcijańskiego, opartą ekskluzywnie na tekście Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu, co wyrażała reformacyjna zasada *sola scriptura*. Luter uzupełnił to zarazem zasadą samotłumaczenia się *Biblii* (*sui ipsius interpres*) (Bronk 2002).

W pierwszych latach po niespodziewanym sukcesie teologicznym i medialnym Lutra, wywołanym upublicznieniem w 1517 r. *95 tez przeciw odpustom*, kwestie dogmatyczne, a zwłaszcza nauka o usprawiedliwieniu, znalazły się na pierwszym planie frontu walki o naprawę Kościoła (Lohse, 1995, 126).

Luter starał się nakłonić wszelkie możliwe czynniki kościelne do podjęcia się naprawy Kościoła. Skoro nie dało się nakłonić głowy do zmian, to dzieło Reformy Kościoła *in membrum* zaczyna nabierać

szerszego charakteru, co skutkuje również wyzwaniem zmiany życia ludu kościelnego. Konieczne więc było zajęcie się głębiej także praktyczną stroną chrześcijańskiej egzystencji. Pierwszą książką ukazującą podstawy reformacyjnej etyki jest pismo Marcina Lutra *O wolności chrześcijanina*², jedno z trzech programowych dzieł roku 1520, napisane i wydane jednocześnie po niemiecku i po łacinie – co podkreśla jego rolę w dziele formułowania nowej, ewangelickiej tożsamości. Tematem tego krótkiego, bo zaledwie kilkudziesięciostronicowego traktatu, jest wolność chrześcijańska i jej konsekwencje, ukazane w kontekście nauki o usprawiedliwieniu z łaski przez wiarę.

Po krótkim wprowadzeniu, Luter formułuje dwuczłonową tezę, która ukazuje ewangelickie rozumienie wolności: „Chrześcijanin jest wolnym panem względem wszystkiego (wszystkich spraw) i nikomu niepodległym. Chrześcijanin jest najbardziej uległym sługą wszystkich (spraw) i każdemu podległym” (WA 7, 21; Luter 2009b, 28). Tak zostały określone ramy wolności we wczesnoreformacyjnym wykładzie.

Wypowiedzi Reformatora dotyczące problemów klasycznie opisywanych przez etykę mają w późniejszych dziełach charakter homiletyczny i duszpasterski. W większości przypadków są odpowiedzią na aktualne pytania formułowane przez ludzi Kościoła w różnych przestrzeniach i funkcjach życia.

Najpełniej widać to w programowym piśmie *Sermon von den guten Werken* z maja 1520 roku (szerzej: Pawlas 2000, 112), mającym pierwotnie postać kazania. Szczególne uznanie dla treści tego pisma wyraził Filip Melanchton we wstępie do jego łacińskiego przekładu (Brecht 1983, 349). Wśród badaczy dorobku Reformatora, pismo to uważane jest za sztandarowy, jeśli wręcz nie jedyny całościowy wykład myśli etycznej samego Lutra. Reformator wittenberski, podobnie jak uczynił to 9 lat później w wykładzie prawd wiary zawartym w *Małym katechizmie* i *Dużym katechizmie*, oparł wykład etyki na Dekalogu, czyli Dziesięciorgu

² Polskie tłumaczenia tekstów Lutra z zakresu etyki zob. Luter, 2009c.

Przykazaniach. Centralną tezę programowego pisma z roku 1520 jest wielokrotnie cytowane zdanie: „Kto chce dobrze czynić, winien realizować Boże przykazania a więc uczynki. Zaś największym dobrym uczynkiem jest wiara” (WA 6, 204; Luter 2009a, 54). Ludzkie działanie, etyka wypływać powinna wprost z wiary – to jedno z fundamentalnych przesłań lutrowej hermeneutyki.

Etyka jako samodzielna nauka zgodna z klasycznym projektem Arystotelesa i jego następców, została przez Lutra całkowicie odrzucona. Teologia, w zakresie pytań dotychczas opisywanych jako etyczne, ma odpowiadać na zagadnienia dotyczące chrześcijańskiego życia, odpowiedzi mają być powiązane z nauką o usprawiedliwieniu z łaski przez wiarę (Suda 2006, 38).

Egzystencjalnie zorientowana teologia Lutra wraz z jej kryteriologiczną funkcją nauki o usprawiedliwieniu określa doczesność jako sferę realizacji chrześcijańskiej wolności. Jak zauważa Irena Lichtner, uczennica Oswalda Bayera, „Luter uwolnił doczesność (*Weltlichkeit*, bycie w świecie) od soteriologicznych projekcji, dzięki temu, że zbawienie związał z obietnicą. W ten sposób stworzył możliwość «bycia w świecie», wolną od ciągłej autorefleksji, penetracji własnego wnętrza, stanu duchowości, pobożności” (Lichtner 2012, 77).

Luter mniej lub bardziej konsekwentnie opisywał tak nakreślone zasady chrześcijańskiego życia w różnych pismach dotyczących władzy, czyli zwierzchności świeckiej, dalej życia małżeńskiego, kwestii handlu i lichwy, wojny sprawiedliwej czy służby wojskowej. W pismach okolicznościowych, często bazujących na wygłoszonych kazaniach, Luter rozwija idee sformułowane w dwóch etycznych pismach programowych z roku 1520. W tych zwykle dość krótkich dziełach, odnajdujemy jednak nie tylko wskazania dotyczące życia chrześcijanina w doczesnym świecie, ale także swoistą, często naiwną interpretację procesów gospodarczych, czy znacznie bardziej usystematyzowaną wizję funkcjonowania świeckiego państwa. To w tych zapisach Lutra możemy szukać impulsów dla hermeneutycznej funkcji etyki w systemie teologii ewangelickiej. Tym

samym to nie etyka ogólna, lecz szczegółowa czy stosowana [*Angewandte Ethik*] stanowi dla nas reformacyjny impuls dla rozumiejącej roli etyki teologicznej jako takiej.

Szukając punktów odniesienia dla współczesnej etyki ewangelickiej w jej hermeneutycznej funkcji w myśli moralnej Filipa Melanchtona (1497-1560) musimy wskazać jego odrębność w stosunku do Lutera. W dorobku autora *Confessio Augustana*, w publikacjach powstałych w wyniku jego akademickiej działalności, znajdujemy dzieła nawiązujące bezpośrednio do tradycji klasycznej etyki Arystotelesa i Cycerona, czyli etyki cnoty [*Tugendethik*]. Od roku 1529 Melanchton prowadząc wykłady w Uniwersytecie w Wittenberdze, wydawał samodzielne komentarze do dzieł Arystotelesa *Etyka nikomachejska* oraz *Polityka*. Wittenberski profesor napisał też komentarz do traktatu politycznego Cycerona *De officiis*.

Pierwszym właściwym, samodzielnym dziełem z zakresu etyki, podkreślić to należy: filozoficznej, będącym wynikiem studiów nad dziełami klasycznych autorów, był napisany po łacinie podręcznik zatytułowany *Philosophiae moralis epitome* z 1538 roku, później dwukrotnie zmieniany (w roku 1539 i 1542-1546). W roku 1550 ukazała się *Ethicae doctrinae elementa*³. Podkreślić należy, że w swej akademickiej karierze Melanchton cały czas był profesorem wydziału ogólnego, czyli sztuk wyzwolonych, nie prowadził zajęć z zakresu teologii (Trillhaas 1946, 398). Zadanie, jakie stawiał Melanchton przed etyką, było próbą powiązania etyki ogólnej z pryncypiami dogmatyki ewangelickiej, czyli sprowadzało się do zagadnienia, jak w kontekście nauki o usprawiedliwieniu grzesznego człowieka z łaski przez wiarę, czyli Ewangelii o wyzwalającym dziele Chrystusa, uzasadnić jeszcze powszechnie obowiązującą etykę, a więc etykę ogólną, czyli filozoficzną. Zagadnieniom tym poświęcone są początkowe partie *Philosophiae moralis epitome*. Melanchton konstruuje

³ Pisma moralne Filipa Melanchtona zostały zebrane w 16. tomie jego dzieł zebranych, będących częścią edycji *Corpus Reformatorum* (CR 16).

etykę w paradygmacie nauki o prawie naturalnym, twierdząc, że filozofia moralna jest niczym innym, jak manifestacją i eksplikacją prawa naturalnego, które jest tożsame z prawdziwym prawem Bożym. *Praeceptor Germaniae* odwołuje się do Pawłowego Listu do Rzymian (1,19.20) (CR 16,23). Rozum ludzki jest w tej interpretacji odbiciem *mens aeterna*, rozumu wiecznego, który jest podstawą uniwersalnego poznania etycznego, a tym samym wiedza ta dostępna jest wszystkim ludziom. Nie daje to jednak pewności dobrego działania. W tym miejscu spotykamy się z tezą *stricte* teologiczną, która głosi, że tylko Jezus Chrystus i Jego Duch mogą dokonać zmiany w życiu człowieka, tylko Ewangelia, Dobra Nowina ma siłę wyzwalającą i obdarza człowieka prawdziwą wolnością (Trillhaas 1946, 395). Myśl etyczna Melanchtona próbując łączyć etykę ogólną z zasadami dogmatyki ewangelickiej, formułuje *de facto* sądy na wskroś teologiczne.

Warto wspomnieć, że niektórzy myśliciele XX wieku gotowi byli nazywać Filipa Melanchtona etykiem Reformacji. Pogląd taki wypowiedzieli między innymi ojciec współczesnej hermeneutyki, Wilhelm Dilthey czy teolog Wolfgang Trillhaas (Lohse 1997, 143).

W wielkim skrócie zestawiając fundamentalne założenia etyki Lutera i Melanchtona można stwierdzić, używając języka Hansa-Georga Gadamera, że owym „założeniem”, czyli projektem etyki ewangelickiej, jest nauka o usprawiedliwieniu, która jest kluczem do zrozumienia człowieka, jak też kluczem do zrozumienia działania człowieka w świecie, czyli etyki. *Rechtfertigungslehre* stanowi założenie sensu całości.

W uwagach wstępnych musimy zarazem stwierdzić, że etyka teologiczna jako odrębna dyscyplina nie istniała w okresie Reformacji. Podobnie rzecz ma się z hermeneutyką, która w dzisiejszym rozumieniu tego pojęcia jako teorii rozumienia była *terra incognita* dla ojców Reformacji, co nie znaczy, że *de facto* nie była przez nich uprawiana.

Ewangelicką etykę teologiczną jako wyodrębnioną dyscyplinę powołał do życia irenista Georg Calixt (1586-1656), publikując w Goslar w roku 1634 programowe dzieło *Epitome Theologiae moralis*. Calixt

był w okresie panowania ortodoksji konfesyjnej osobą reprezentującą kierunek synkretyczno-ireniczny, dążący do pojednania pomiędzy Kościołami. Podstawą jego programu irenistycznego była propozycja, by dla wszystkich chrześcijan zakres obowiązujący miały kanony 7 pierwszych soborów powszechnych, czyli do Soboru Nicejskiego II z roku 787 włącznie. Ten niepolemiczny charakter posiada również dzieło z zakresu etyki autorstwa Calixta (Wallmann 1981, 552-559). Kolejne podręczniki etyki teologicznej czy teologii moralnej pisane z perspektywy głównie ortodoksji, były wydawane jako podręczniki w ramach uniwersyteckich wykładów.

Początki nowożytnej hermeneutyki zawdzięczamy innemu z teologów okresu ortodoksji. To w dziele Johanna Conrada Dannhauera (1603-1666) *Hermeneutica sacra sive methodus exponendarum sacrarum litterarum* z roku 1654, po raz pierwszy w tytule został zastosowany termin hermeneutyka. Strasburski teolog jest uważany za ojca nowożytnej hermeneutyki (Bautz 1990, 1211-1212) za sprawą programowej pracy z roku 1630 *Idea boni interpretis et malitiosi calumniatoris*. Hermeneutyka, w rozumieniu Dannhauera, to sztuka rozumienia, ujęta jako relacja do tekstu. Było to pierwsze ujęcie hermeneutyki w znaczeniu ogólnym, a nie tylko – jak dotąd – w kontekście biblijnym, względnie prawniczym (Bosse 1898, 460-464). W dziele dogmatycznym *Hodosophia christiana sive Theologia positiva* wydanym w roku 1649, znajdują zastosowanie jego zasady hermeneutyczne. Dannhauer ukazuje materiał dogmatyczny w symboliczno-alegoryczny sposób: człowiek ukazany jest jako wędrowiec, życie jako droga, a Pismo Święte jako światło. Celem ludzkiej drogi jest Bóg. W dorobku tego zagorzałego przeciwnika dialogu międzywyznaniowego, papizmu i ewangelickiej unii kościelnej, a tym samym krytyka G. Calixta, mniejsze znaczenie ma etyka teologiczna o kazuistycznym charakterze (Dannhauer 1662; Dannhauer 1667).

Pełny wykład teorii hermeneutyki dał jednak dopiero Friedrich D.E. Schleiermacher (1768-1834) (Jeanrond 1999, 60).

2. Schleiermacher, etyka teologii liberalnej i funkcja rozumienia

Sięgając do monumentalnej, dziesięciotomowej, polskiej, katolickiej encyklopedii filozoficznej, do hasła „hermeneutyka”, nie odnajdziemy w nim ani Schleiermachera, ani Diltheya. Autor Piotr Pasterczyk rozpoczyna historię hermeneutyki dopiero od Martina Heideggera (1889-1976) i pojęcia ontologicznego zwrotu (Pasterczyk 2003), następnie koncentruje się na myśli Hansa-Georga Gadamera (1900-2002). Pokazuje to, że wciąż zakres czasowy funkcjonowania hermeneutyki jako dziedziny nauk humanistycznych bywa w Polsce arbitralnie określany. Jednakże wielu innych autorów katolickich, jak chociażby A. Bronk sięgają bezpośrednio do dziedzictwa autorów pominiętych przez Pasterczyka.

Jednak w tradycji niemieckiej, jak zauważa to Gunter Scholtz to właśnie Schleiermacher, ojciec neoprotestantyzmu, uważany jest za klasyka i właściwego założyciela hermeneutyki filozoficznej, a także współtwórcę myślenia określanego mianem historycyzmu [*Historismus*] (Scholtz 1995).

Jednak to nie duchowy ojciec kościelnej unii staropruskiej wprowadził do teologii ewangelickiej pojęcie hermeneutyki. Funkcjonowało ono z powodzeniem już na XVII-wiecznych wydziałach teologicznych za sprawą przywołanego powyżej Dannhauera, luterkańskiego ortodoksy. Przez blisko półtora wieku hermeneutyka stanowiła jednak tylko jeden z przedmiotów akademickiej teologii, szczególnie bibliistyki uprawianej w zaciszu uniwersytetów, dopiero Schleiermacher nadał temu pojęciu uniwersalny charakter i ważne miejsce w humanistyce. Autor *Glaubenslehre* dokonał syntezy istniejących dotąd koncepcji interpretacji w jedną ogólną teorię rozumienia. Odtąd każda forma tekstu świętego, jak też i świeckiego, jest przedmiotem interpretacji, dzięki duchowemu pokrewieństwu wszystkich ludzi (Bronk 2000).

G. Scholtz pokazuje znaczenie Schleiermachera przede wszystkim dla hermeneutyki filozoficznej, udowadnia, że dla berlińskiego profesora, to etyka filozoficzna była podstawą wszelkich nauk humanistycznych

[*Geisteswissenschaften*], które powinny mieć charakter nie hermeneutyczny, lecz etyczno-historyczny. To hermeneutyka jest zależna od etyki, a nie odwrotnie; podobnie jak nauka o państwie czy estetyka wypływają z etyki – tak odczytuje Schleiermachera współczesny filozof z Bochum. Teza ta dotyczy więc bardziej funkcji etyki filozoficznej niż chrześcijańskiej nauki obyczajów [*christliche Sittenlehre*], która stanowiła dla Schleiermachera integralną część teologii.

Analizując dorobek autora *Mów o religii*, trzeba więc wskazać na rozłączność jego myślenia filozoficznego i teologicznego. Hermeneutyka i etyka filozoficzna stanowią podwalinę jedności wszelkich nauk humanistycznych (Schleiermacher 1838). Tylko hermeneutyka filozoficzna, wyzwolona z teologicznego gorsetu, może być uniwersalną „sztuką” rozumienia (Jeanrond 1990, 62).

Teologia, a zwłaszcza dogmatyka jako opis stanów pobożnego umysłu, dotyczy innej sfery poznawczej, czyli innej prowincji w człowieku. Etyka teologiczna w schleiermacherowskim systemie, wyłożona czy skompilowana przez Ludwiga Jonasa w dziele *Die christliche Sitte nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche im Zusammenhang dargestellt*⁴, ma mieć charakter opisowy (*Deskriptivethik*). Etos, czyli obyczaj chrześcijański, to ukierunkowana pobożność wiary chrześcijańskiej nastawiona na działanie. Skomplikowany, wielowątkowy tekst *Sittenlehre* wychodzi od pojęcia świadomości Boga jako pryncypium działania (Schleiermacher 1983, 18-19)⁵. Martin Honecker w syntetycznym omówieniu etyki Schleiermachera wskazuje na jej kościelny, konfesyjny aspekt, jej jedność z nauką wiary. Etyka to realizacja miłości, ale także rozumienie. Honecker podkreśla, że myśl moralna Schleiermachera przekracza wąskie ramy szkolnej etyki, dzisiaj moglibyśmy określić ją bardziej mianem moralistyki niż etycznego systemu.

⁴ Wyd. 1843. Wydanie to uznawane jest za klasyczny wykład etyki teologa, przygotowany przez jego ucznia na podstawie notatek z wykładów.

⁵ To mniej znana, starsza i bardziej ogólna wersja wykładu etyki Schleiermachera, również spisana na podstawie notatek studentów.

U Schleiermachera etyka teologiczna, czyli nauka obyczajów chrześcijańskich, staje się „Theologie des gegenwärtigen christlichen Lebens innerhalb der Kirche und außerdem eine theologische Deutung des Verhaltens des Christen und der Christenheit zum Staat, zur Gesellschaft und zur Bildung also eine Kultur- und Gesellschaftstheologie” (Honecker 1983, 149). To rozumienie teologii jako teorii rozumienia państwa, społeczeństwa i kultury jako swoistego dziedzictwa etyki ojca neo-protestantyzmu zostaje szczególnie podkreślone przez współczesnego bońskiego etyka.

W tym miejscu otrzymujemy szczególny impuls do relacji pomiędzy ewangelicką etyką teologiczną a hermeneutyką. Za sprawą Schleiermachera etyka ewangelicka przestaje być tylko teorią działania, teologią moralną, *agenda* – jak nazywano tę dyscyplinę we wczesnej ortodoksji, lecz staje się teologicznym rozumieniem rzeczywistości społecznej. Etyka przekracza swoje wąskie granice i staje się miejscem dialogu z innymi dyscyplinami humanistycznymi.

W tym kierunku szły w dużej mierze rozważania teologów ewangelicznych XIX wieku związanych z nurtem liberalnym. Motyw ten odnajdujemy w koncepcji koryfeusza nurtu Albrechta Ritschla (1822-1889), na którego duży wpływ miała myśl królewieckiego filozofa Immanuela Kanta (172-1804), twórcy etyki autonomicznej w obrębie samego rozumu. Ritschlowski przypisuje się program uetycznienia teologii ewangelickiej, to jest zepchnięcie prawd dogmatycznych na dalszy plan teologicznej refleksji (Schäfer 1998, 224). Główną ideą Ritschla jest oryginalna koncepcja pojednania i królestwa Bożego. Pojednanie i usprawiedliwienie teolog rozumiał zbiorowo, odnosił je do zboru – wspólnoty wierzących (tu odnajdujemy wpływ Schleiermachera), interpretował jako realizację ideału człowieczeństwa realizowanego w uświęceniu. Ten ideał ucieleśnia się w miłości bliźniego i etosie zawodu, pojmowanego jako powołanie. Królestwo Boże to ideał życiowy objawiony ludziom przez Jezusa Chrystusa, to doczesna wizja, swoista deeschatologizacja idei Królestwa Bożego. Ritschl wierzył w moralny postęp ludzkości, w sens pracy na

rzecz ogólnego postępu cywilizacyjnego, co było jednym z haseł ruchu określanego mianem protestantyzmu kulturowego. W tym systemie, etyka teologiczna przekracza zdecydowanie klasyczne granice, nakreślone jej w czasach Reformacji czy ortodoksji (Kienzler 1994, 396-401).

Na hermeneutyczną rolę etyki wskazać należy również w rozważaniach innego czołowego przedstawiciela protestantyzmu kulturowego, Ernsta Troeltscha (1865-1923). Jego słynny manifest z roku 1902 głosił: „daß die Ethik die übergeordnete und prinzipiellste Wissenschaft ist” (Troeltsch 1913, 553), wskazując na szczególną rolę etyki w rozumieniu świata. Etyczny historyzm teologa, który proponował interpretację rozumiejącą w historii był polemiczny wobec próby etyki całkowicie odartej z metafizyki sensu (Mourkojannis 2015, 235).

Poza obszarem teologii zostają rozszerzone granice hermeneutyki. Za sprawą pastorskiego syna, niedoszłego ewangelickiego księdza, Wilhelma Diltheya (1833-1911), hermeneutyka zostaje zdefiniowana jako ogólna teoria rozumienia wszystkich działań i wytworów człowieka. Autor *Einleitung in die Geisteswissenschaften* (1883) wyróżnia nauki humanistyczne [*Geisteswissenschaften*], koncentrujące się na rozumieniu, od nauk przyrodniczych [*Naturwissenschaften*], które za cel stawiają sobie wyjaśniania [*Erklären*] zjawisk i procesów. Dla naszej problematyki istotne znaczenie ma teza Diltheya, że humanistyka nie ogranicza się jedynie do sądów o faktach i prawach, lecz formułuje także sądy wartościujące. Od początku XX wieku rola hermeneutyki w naukach humanistycznych stale rośnie. W teologii ewangelickiej apogeum jej znaczenia ma miejsce w teologii hermeneutycznej Gerharda Ebelinga (1912-2001) (Körtner 2001, 238).

3. Poszukiwanie hermeneutycznej funkcji etyki we współczesnej teologii ewangelickiej

Współczesna etyka ewangelicka najnowszej daty, czyli drugiej dekady XXI wieku, przestała pełnić tak ważną rolę, jak było to w końcu lat 80. i początku 90. XX wieku. Mieliśmy wówczas do czynienia

z prawdziwym wysypem oryginalnych koncepcji i akademickich podręczników, *boomem* na etykę teologiczną, w jakże różnych modelach i formułowanych tezach. W tym okresie to właśnie etyka stała w centrum teologicznego namysłu niemieckiego protestantyzmu. Główne dzieła tego okresu należy przynajmniej wymienić, gdyż nigdy wcześniej ani nigdy później w niemieckojęzycznej teologii ewangelickiej nie mieliśmy do czynienia z takim zjawiskiem. Najważniejsze dzieła tamtych dekad w porządku chronologicznym:

1. Thiele, Freidrich. 1984. *Unser Tun und Lassen. Leitfanden evangelischer Ethik*. Konstanz: Christliche Verlagsanstalt.
2. Huber, Wolfgang. 1985. *Folgen christlicher Freiheit. Ethik und Theorie der Kirche im Horizont der Barmer Theologischen Erklärung*, wyd. 2. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag.
3. Tödt, Heinz Eduard. 1989. *Perspektiven theologischen Ethik*. München: Chr. Kaiser.
4. Frey, Christofer. 1990. *Theologische Ethik*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag.
5. Huber, Wolfgang. 1990. *Konflikt und Konsens. Studien zur Ethik der Verantwortung*. München: Chr. Kaiser.
6. Honecker, Martin. 1990. *Einführung in die theologische Ethik*. Berlin-New York: De Gruyter.
7. Kreck, Walter. 1990. *Grundfragen christlicher Ethik*, wyd. 4. München: Chr. Kaiser.
8. Rich, Artur. 1987-1990. *Wirtschaftsethik, Bd. I: Grundlagen in theologischer Perspektive, Bd. II: Marktwirtschaft, Planwirtschaft, Weltwirtschaft aus sozialetischer Sicht*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn.
9. Rendtorff, Trutz. 1990-1991. *Ethik: Grundelemente, Methodologie und Konkretionen einer ethischer Theologie*, t. 1-2, wyd. 2. Stuttgart-Berlin-Köln: Kohlhammer.
10. Herms, Eilert. 1991. *Gesellschaft gestalten. Beiträge zur evangelischen Sozialethik*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).

11. Lange, Dietz. 1992. *Ethik in evangelischer Perspektive. Grundfragen christlicher Lebenspraxis*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
12. Hütter, Reinhard. 1993. *Evangelische Ethik als kirchliches Zeugnis. Interpretationen zu Schlüsselfragen theologischer Ethik in der Gegenwart*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener.
13. Frey, Christofer. 1994. *Die Ethik des Protestantismus von der Reformation bis zur Gegenwart*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn.
14. Fischer, Johannes. 1994. *Leben aus dem Geist. Zur Grundlegung christlicher Ethik*. Zürich: Theologische Verlag.
15. Honecker, Martin. 1995. *Grundriß der Sozialethik*. Berlin-New York: De Gruyter.
16. Bayer, Oswald. 1995. *Freiheit als Antwort. Zur theologischen Ethik*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
17. Koch, Traugott. 1995. *Zehn Gebote für die Freiheit. Eine kleine Ethik*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
18. Hauerwas, Stanley. 1995. *Selig sind die Friedfertigen. Ein Entwurf christlicher Ethik* (tłum. z angielskiego). Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag.
19. Pannenberg, Wolfhart. 1996. *Grundlagen der Ethik. Philosophisch-theologische Perspektiven*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
20. Kreß, Hartmut i Wolfgang Erich Müller. 1997. *Verantwortungsethik heute. Grundlagen und Konkretionen einer Ethik der Person*. Stuttgart-Berlin-Köln: Kohlhammer.
21. Wannewetsch, Bernd. 1997. *Gottesdienst als Lebensform – Ethik für Christenbürger*. Stuttgart-Berlin-Köln: Verlag W. Kohlhammer.
22. Körtner, Ulrich H. J. 1999. *Evangelische Sozialethik: Grundlagen und Themenfelder*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Na przestrzeni niespełna 15 lat ukazało się ponad 20 znaczących,

samodzielnych, autorskich opracowań przedmiotu. Obfitość przywołanych autorów pokazuje, jakie miejsce zajmowała etyka pod koniec XX wieku w całości teologicznego urobku.

Obok koncepcji postbartiańskich, czyli należących do koncepcji teologii-słowa-Bożego (Kreck, Frey), czy klasycznie luterzańskich (Honecker), możemy wskazać na pozycje szukające swego miejsca pomiędzy teologią a filozofią (Pannenberg, Rendtorff), przypisujące właśnie etyce swoistą funkcję mediacyjną pomiędzy naukami (Kreß), a zarazem pozycjonujące etykę jako hermeneutykę rzeczywistości społecznej. Z punktu widzenia etyki, jako teorii rozumienia świata społecznego, szczególne miejsca mają w tym zestawieniu modele etyki Trutza Rendtorffa oraz Wolfharta Pannenberga.

Zmarły przed trzema laty monachijski teolog, wybitny ekumenista (Binger 2014, 6), Wolfhart Pannenberg (1928-2014), sam siebie postrzegał jako przedstawiciela generacji wychowanej w zsekularyzowanym świecie epoki międzywojennej, który przeszedł – jak sam zaświadczał – głębokie religijne oświecenie. Pannenberg był współtwórcą pierwszej powojennej grupy teologicznej zwanej Księciem Heideberskim, której programowym dziełem jest praca zbiorowa *Offenbarung als Geschichte* [Objawienie jako dzieje], wydana w roku 1958 (Pannenberg, Rendtorff, Wilckens, Rendtorff 1963), wspólnie z braćmi Rendtorff i Ulrichem Wilckensem.

Pannenberg wskazuje, że dzisiejsza teologia coraz bardziej odchodzi od pytań współczesnego człowieka, separuje się, jest sama dla siebie, stąd konieczny jest dla niej samej dialog z innymi naukami o człowieku. Tylko postrzeganie człowieka z różnych perspektyw prowadzi do prawdziwej antropologii.

Autor *Grundfragen Systematischer Theologie*, stwierdza, że w epoce sekularyzacji, w czasach zeświecczenia, odejścia od paradygmatu teologicznego, niemożliwa jest prosta asymilacja biblijnego widzenia człowieka względem jego współczesnej, zsekularyzowanej egzystencji (Seweryniak 1993, 14). Teologia musi przekroczyć bariery wąskiego biblicyzmu.

W roku 1977 Pannenberg wydaje zbiór tekstów, w którym wyraźnie wskazuje, że etyka teologiczna musi pozostawać w ścisłym związku z Kościołem (Pannenberg 1977). Etyka musi pełnić funkcję sztuki rozumienia współczesnej rzeczywistości dla ludzi Kościoła.

Wskazać należy, że monachijski teolog nigdy nie opublikował systematycznego podręcznika etyki czy hermeneutyki teologicznej. Pannenberg uważa, że właściwą formułą uprawiania etyki jest osadzenie jej w perspektywie etyki filozoficzno-teologicznej. Taką koncepcję ukazał w książce wydanej w roku 1996 (Pannenberg 1996). Szczególne znaczenie dla problematyki rozumienia posiada rozdział 6: „Principia chrześcijańskiej etyki w zsekularyzowanym społeczeństwie” (Pannenberg 1996, 108-131). Pannenberg odwołując się zarówno do argumentacji filozoficznej, jak do tradycyjnych formuł teologii ewangelickiej, stara się pokazać etykę jako sztukę rozumienia zsekularyzowanego świata z perspektywy chrześcijańskiej. Różnego rodzaju i wagi rozważania oraz analizy z zakresu etyki, zostały wydane w zbiorze tekstów w roku 2004 (Pannenberg 2004). Występuje tam różnorodność filozoficznych i teologicznych odwołań, wielość motywów oraz metod argumentacji – to ukazuje Pannenberga jako nieustannego poszukiwacza sensu, dla którego etyka jest jedną z wielu metod rozumienia rzeczywistości zsekularyzowanego człowieka.

Zmarły w wigilię Bożego Narodzenia AD 2016 teolog Trutz-Gotthilf Peter Rendtorff (1931-2016) jest autorem koncepcji wskazującej szczególne miejsce etyki w systemie teologii ewangelickiej. Początkowo zwolennik szkoły zwanej Kręgiem Heideberskim, następnie zostaje uznany jako główny propagator teologii rewolucji. W roku 1968, za sprawą Trutza Rendtorffa oraz Heinza Eduarda Tötdta, doszło do wydania słynnego, kontrowersyjnego zbioru tekstów programowych *Theologie der Revolution* (Rendtorff, Tödt 1963)⁶.

⁶ Drugie istotne zestawienie tekstów dotyczących teologii rewolucji: *Diskussion zur „Theologie der Revolution”* (Feil, Weth 1969).

W latach 1979-1984 Rendtorff był przewodniczącym *Wissenschaftlichen Gesellschaft für Theologie*. Jako wieloletni przewodniczący komisji EKD był współautorem 3 Memorandów EKD: *Friedensdenkschrift* (1981), *Demokratiedenkschrift* (1985) oraz *Wirtschaftsdenkschrift* z roku 1991. Razem z Anselmem Hertzem, Wilhelmem Korffem i Hermannem Ringelingem, był współautorem monumentalnego, ekumenicznego *Handbuch der christlichen Ethik* (Hertz, Korff, Ringeling, Rendtorff, 1978-1982).

Rendtorff nawiązuje w swej koncepcji do tradycji teologii liberalnej XIX wieku, a zwłaszcza myśli Ernsta Troeltscha i nazywa nowożytność w swoim programowym piśmie „etyczną epoką chrześcijaństwa” [*ethische Zeitalter des Christentums*] (Rendtorff 1972, 152). W latach 70. badacz widzi funkcje teologii jako ogólną wiedzę o chrześcijaństwie. Rendtorff twierdzi, że, począwszy od Reformacji XVI wieku, chrześcijaństwo jest siłą społeczną będącą prawdziwym wyzwolicielem człowieka (Laube 2006, 302).

W artykule programowym, zawartym w słynnej pracy zbiorowej z zakresu etyki ewangelickiej wydanej przez Hansa G. Ulricha w roku 1990, Rendtorff deklaruje tezę, że „centralnym pytaniem etyki teologicznej jest pytanie o wolność człowieka” (Rendtorff 1990a, 113). Teolog argumentuje, że począwszy od pisma Lutera z roku 1520, wolność stała się jednym z centralnych tematów teologii ewangelickiej XVI wieku. Od czasu Reformacji aż po współczesność, etyka ewangelicka pyta o wolność człowieka i jej granice (Rendtorff 1990a, 115). Perspektywa wolności chrześcijańskiej jest konsekwencją usprawiedliwienia *per Christum*.

Rendtorff w dwutomowym *opus magnum* etyki, precyzuje program teologii etycznej [*ethische Theologie*] (Rendtorff 1990b, 57). Autor odwołuje się do tezy Wolfganga Trilhaasa: „Alle Ethik beginnt damit, daß sich der Mensch selbst als eine Aufgabe versteht” (Rendtorff 1990b, 7). Samozrozumienie człowieka jako człowieka jest podstawą wszelkiego etycznego działania.

Celem etyki jest ukształtowanie w oparciu o pojęcie wolności teorii

działania i rozumienia, etyka staje się tym samym ogólną nauką kościelną [*kirchliche Wissenschaft*] (Rendtorff 1990b, 57). Drugi tom podręcznika ukazuje różne perspektywy realizacji chrześcijańskiej wolności, wskazując na konflikty interesów czy sprzeczności wynikającej z istoty ludzkiej egzystencji (Rendtorff 1991, 184nn).

Spośród najnowszych opracowań z zakresu etyki ewangelickiej szczególnie hermeneutyczną funkcję przypisuje jej szwajcarski teolog Johannes Fischer. W całościowym opracowaniu przedmiotu z roku 2002 pisze, że głównym z zadań etyki jest ukazanie chrześcijańskiego etosu jako rozumienia aktualnej rzeczywistości (Fischer 2002, 17). Podobnie jak w projekcie Pannenberg, dla Fischera etyka teologiczna pozostaje w ścisłym związku z etyką filozoficzną (Fischer 2008). Autor ten konsekwentnie podkreśla również, że etyka jest duchową aktywnością człowieka. Poprzez medytację rzeczywistości społecznej, a w konsekwencji jej rozumienie, jednostka zostaje zmotywowana do odpowiedzialnego działania (Fischer 1994).

4. Podsumowanie

Etyka ewangelicka od samego początku przekraczała wąskie granice teorii, tłumacząc z perspektywy wiary rzeczywistość człowieka i jego społecznego świata. Luter nigdy nie rościł sobie prawa do formułowania jakiegś ogólnej teorii państwa czy gospodarki, choć jego epigoni często tak postrzegali jego moralne rady. Podobnym tropem podążał ojciec neoprotestantyzmu, Schleiermacher, podejmując w wykładach z etyki liczne próby rozumienia *humanum* i jego rzeczywistości społecznej.

We współczesnej etyce ewangelickiej, paradoksalnie, to nie przedstawiciele nurtu hermeneutycznego w najwyższym stopniu realizowali hermeneutyczną funkcję tej dyscypliny. Wydaje się, że najwięcej impulsów i analiz znajdujemy u tych myślicieli, którzy próbowali nieustannie przekraczać wąskie granice teologii. Wskazać należy nade wszystko na dorobek niedawno zmarłych monachijskich myślicieli W. Pannenberg i T. Rendtorffa, którzy starali się nadać refleksji teologicznej dialogiczny

charakter i ogólnohumanistyczne odniesienia. Etyka teologiczna powinna być organicznie powiązana z filozoficzną. W ten nurt myślenia wpisuje się również szwajcarski teolog J. Fischer.

Bibliografia

- Barth, Hans-Martin. 2009. *Die Theologie Martin Luthers. Eine kritische Würdigung*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.
- Bautz, Friedrich. 1990. „Dannhauer, Johann Konrad”. W *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL)*, t. 1, 1211-1212. Nordhausen: Bautz.
- Bingener, Reinhard. 2014. „Wolfhart Pannenberg gestorben“. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 6.09.2014: 6.
- Bosse, F. 1898. „Dannhauer, Johann Conrad”. W *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche (RE)*, wyd. 3, t. 4, 460-464. Leipzig: Hinrichs.
- Brecht, Martin. 1983. *Martin Luther. Sein Weg zur Reformation 1483-1521*. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt.
- Bronk, Andrzej. 2002. „Hermeneutyka”. W *Religia. Encyklopedia PWN*, t. 4, wyd. elektroniczne. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- CR: Melancthon, Philipp. 1834-1860. *Philippi Melanthonis opera quae supersunt omnia*, t. 1-28. Halis Saxonum: Schwetschke.
- Dannhauer, Johann Conrad. 1662. *Liber conscientiae apertus sive theologia conscientiarum*, t. I.
- Dannhauer, Johann Conrad. 1667. *Liber conscientiae apertus sive theologia conscientiarum*, t. II.
- Feil, Ernst, i Rudolf Weth, red. 1969. *Diskussion zur „Theologie der Revolution“*. München: Kaiser - Mainz: Matthias-Grünwald-Verlag.
- Fischer, Johannes. 1994. *Leben aus dem Geist. Zur Grundlegung christlicher Ethik*. Zürich: TVZ Theologischer Verlag.
- Fischer, Johannes. 2002. *Theologische Ethik. Grundwissen und Orientierung*. Stuttgart-Berlin-Köln: Kohlhammer.
- Fischer, Johannes. 2008. *Grundkurs Ethik. Grundbegriffe philosophischer*

- und theologischer Ethik*. Stuttgart-Berlin-Köln: Kohlhammer.
- Hertz Anselm, i Wilhelm Korff, Hermann Ringeling, Trutz Rendtorff, red. 1978-1982. *Handbuch der christlichen Ethik*. 1978-1982, t. 1-3. Freiburg i. B.: Herder, Gütersloh: Mohn.
- Honecker, Martin. 1983. „Nachwort”. W Friedrich D. E. Schleiermacher. *Christliche Sittenlehre. Einleitung, (Wintersem. 1826/27)*, red. H. Peiter. Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz: Kohlhammer.
- Jeanrond, Werner. 1999. *Hermeneutyka teologiczna. Rozwój i znaczenie*. Tłum. M. Borowska. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Kienzler, Klaus. 1994. „Ritschl, Albrecht”. W *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL)*, t. 8, 396-401. Nordhausen: Bautz.
- Körtner, Ulrich H. J. 2001. *Theologie des Wortes Gottes. Positionen – Problemen – Perspektiven*. Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht.
- Laube, Martin. 2006. *Theologie und neuzeitliches Christentum. Studien zu Genese und Profil der Christentumstheorie Trutz Rendtorff*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Lichtner, Irena. 2012. *Afirmacja. Kwestia doczesności w teologii Marcina Lutra*. Dziegielów: Wydawnictwo WARTO.
- Lohse, Bernhard. 1995. *Luthers Theologie in ihrer historischen Entwicklung und in ihrem systematischen Zusammenhang*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Lohse, Bernhard. 1997. „Melanchthon neben Luther”. *Una sancta* 2/1997: 143-150.
- Luter, Marcin. 2009a. „O dobrych uczynkach”. W Marcin Luter. *Pisma etyczne*, red. M. Hintz, 54-138. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Augustana.
- Luter, Marcin. 2009b. „O wolności chrześcijanina”. W Marcin Luter. *Pisma etyczne*, red. M. Hintz, 28-53. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Augustana.
- Luter, Marcin. 2009c. *Pisma etyczne*, red. M. Hintz. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Augustana.
- Mourkojannis, Daniel. 2015. „Die Nietzsche-Rezeption bei Ernst

- Troeltsch". *Gdański Rocznik Ewangelicki* 9: 223-242.
- Pannenberg, Wolfhart, i Rolf Rendtorff, Ulrich Wilckens, Trutz Rendtorff, red. 1963. *Offenbarung als Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Pannenberg, Wolfhart. 1977. *Ethik und Ekklesiologie. Gesammelte Aufsätze*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Pannenberg, Wolfhart. 1996. *Grundlagen der Ethik. Philosophisch-theologische Perspektiven*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Pannenberg, Wolfhart. 2004. *Beiträge zur Ethik*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Pasterczyk, Piotr. 2003. „Hermeneutyka”. W *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 4. Dostęp 2017.02.10. www.peenef2.republika.pl/hasla-h.html
- Pawlas, Andreas. 2000. *Die lutherische Berufs- und Wirtschaftsethik. Eine Einführung*. Neukirchen-Vlyun: Neukirchener Verlag.
- Rendtorff, Trutz i Heinz-Eduard Tödt, red. 1968. *Theologie der Revolution*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Rendtorff, Trutz. 1972. *Theorie des Christentums. Historisch-theologische Studien zu seiner neuzeitlichen Verfassung*. Gütersloh: Verlagshaus G. Mohn.
- Rendtorff, Trutz. 1990a. „Die christliche Freiheit als Orientierungsbegriff der gegenwärtigen christlichen Ethik“. W *Evangelische Ethik. Diskussionsbeiträge zu ihrer Grundlegung und ihren Aufgaben*, red. H. G. Ulrich, 113-123. München: Kaiser.
- Rendtorff, Trutz. 1990b. *Ethik: Grundelemente, Methodologie und Konkretionen einer ethischer Theologie*, t. 1, wyd. 2. Stuttgart-Berlin-Köln: Kohlhammer.
- Rendtorff, Trutz. 1991. *Ethik: Grundelemente, Methodologie und Konkretionen einer ethischer Theologie*, t. 2, wyd. 2. Stuttgart-Berlin-Köln: Kohlhammer.
- Schäfer, Rolf. 1998. „Ritschl, Albrecht“. W *Theologische Realenzyklopädie (TRE)*, t. 29, 224-230. Berlin-New York: de Gruyter.

- Schleiermacher, Friedrich D. E. 1838. *Hermeneutik und Kritik*. Berlin: Reimer.
- Schleiermacher, Friedrich D. E. 1983. *Christliche Sittenlehre. Einleitung, (Wintersem. 1826/27)*, red. H. Peiter. Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz: Kohlhammer.
- Scholtz, Gunter. 1995. *Ethik und Hermeneutik – Schleiermachers Grundlegung der Geisteswissenschaften*. Berlin: Suhrkamp Taschenbuch.
- Seweryniak, Henryk. 1993. *Antropologia i teologia fundamentalna. Studium antropologii teologicznofundamentalnej Wolfharta Pannenberg*. Płock: AG PRESS.
- Suda, Max Josef. 2006. *Die Ethik Martin Luthers*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Trillhaas, Wolfgang. 1947. „Philipp Melanchthon, der Ethiker der Reformation”. *Evangelische Theologie* 6/1946(1947): 395-410.
- Troeltsch, Ernst. 1913. „Grundprobleme der Ethik“. W Ernst Troeltsch. *Gesammelte Schriften*, t. II, 552-672. Tübingen: Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Ulrich, Hans G., red. 1990. *Evangelische Ethik. Diskussionsbeiträge zu ihrer Grundlegung und ihren Aufgaben*. München: Kaiser Verlag.
- WA: Luther, Martin. 1883-2009. *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Weimar: Böhlau.
- Wallmann, Johann. 1981, „Calixt, Georg”. W *Theologische Realenzyklopädie (TRE)*, t. 7, 552-559. Berlin-New York: de Gruyter.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LIX

Zeszyt 4

ROCZNIK TEOLOGICZNY

WARSZAWA 2017

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Sławik, prof. ChAT – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ChAT – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ChAT

dr Jerzy Sojka – sekretarz redakcji

RECENZENCI

ks. Jarosław Babiński

ks. Krzysztof Bardski

Achim Behrens

Alexander Cap

Piotr Chomik

ks. Bogumił Gacka

Wojciech Gajewski

ks. Sebastian Jasiński

ks. Tadeusz Kałużny

ks. Wojciech Kluj

Klaus Koenen

Krzysztof Leśniewski

Piotr Lorek

ks. Marek Ławreszuk

Aleksander Naumow

Roman Oficinskij

Zbigniew Pasek

Grzegorz Pecka

Grzegorz Pełczyński

ks. Andrzej Perzyński

Aldona Piwko

ks. Rajmund Porada

Jacek Prokopski

Antje Roggenkamp

ks. Günter Röhser

ks. Mariusz Rosik

Stanisław Rosik

Wilhelm Schwendemann

ks. Henryk Seweryniak

Jakob Wöhrle

ks. Warsonofiusz (Bazyli

Doroszkiwicz)

Mariusz Wojewoda

Michael Wolter

Skład komputerowy – Łukasz Troc

Fot. Aleksander Wasyluk / orthphoto.net

W związku z wprowadzaniem równoległej publikacji czasopisma w wersji papierowej i elektronicznej Redakcja „Rocznika Teologicznego” informuje, iż wersją pierwotną jest wersja papierowa.

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANSH [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]

PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.

All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

ISSN 0239-2550

Wydano nakładem

Wydawnictwa Naukowego ChAT

ul. Miodowa 21c, 00-246 Warszawa tel. +4822 635-68-55

Nakład: 200 egz., objętość ark. wyd.: XXXX

Druk: druk-24h.com.pl

ul. Zwycięstwa 10,

15-703 Białystok

Spis treści

In memoriam. Jego Ekscelencja Arcybiskup Jeremiasz (Jan Anchimiuk).....	637
--	-----

ARTYKUŁY

MANFRED OEMING, <i>Die Bedeutung des Alten Testamentes für den Reformator Martin Luther</i>	647
JAKUB SLAWIK, <i>Hermeneutyka biblijna Marcina Lutra: sens dosłowny a interpretacja chrystologiczna na przykładzie Iz 52,13-53,12</i>	687
ANDRZEJ P. KLUCZYŃSKI, <i>Reformacja a zaistnienie, kryzys i perspektywy teologii Starego Testamentu</i>	713
JOCHEN FLEBBE, <i>Tun oder Hören? Paulus und das Gesetz – und ein Blick auf Martin Luther</i>	727
MICHAEL MEYER-BLANCK, <i>Vom Altar zum Herzen. Luthers Gottesdienstreform als Quelle moderner Subjektivität</i>	761
MARCIN HINTZ, <i>Hermeneutyczna funkcja ewangelickiej etyki teologicznej</i>	781
JERZY SOJKA, <i>Luterańska hermeneutyka dzisiaj. Odczytanie hermeneutycznego dziedzictwa luterańskiej Reformacji w refleksji Światowej Federacji Luterańskiej</i>	803
TADEUSZ DOLA, <i>Elementy hermeneutyki personalistycznej w relacji do teorii teologii Marcina Lutra</i>	821
WSIEWOŁOD KONACH, <i>Sola scriptura a prawosławne pojmowanie Pisma Świętego i Tradycji Świętej</i>	835
JAKUB KLOC-KONKOŁOWICZ, <i>Reformacja jako proces ,uetycznienia’ świata. Hegłowska hermeneutyka reformacji w „Wykładach z filozofii dziejów”</i>	847
TADEUSZ BARTOŚ, <i>Reforma, reformizm, Reformacja – analiza filozoficzna</i>	865

KRONIKA

Inauguracja roku akademickiego 2017/2018 w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie (JERZY SOJKA).....	875
--	-----

Nadanie tytułu doktora honoris causa Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie ks. prof. dr. hab. Michaelowi Meyerowi-Blanckowi (JERZY SOJKA)	881
Nadanie Medalu za Zasługi dla Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie ks. prof. dr. hab. Manfredowi Uglorzowi (JERZY SOJKA)	885

Wykaz autorów

- Bartoś Tadeusz**, pedagogika@ah.edu.pl, Akademia Humanistyczna im. A. Gieyszтора, ul. Daszyńskiego 17, 06-100 Pułtusk
- Dola Tadeusz**, tadeusz.dola@uni.opole.pl, Uniwersytet w Opolu, ul. kard. Kominka 1A, 45-032 Opole
- Flebbe Jochen**, jflebbe@uni-bonn.de, Universität Bonn, Abteilung für Neues Testament, An der Schlosskirche 2-4, 53113 Bonn, Niemcy
- Hintz Marcin**, hintz@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Miodowa 21c, 00-246 Warszawa
- Kloc-Konkołowicz Jakub**, j.kloc-konkolowicz@uw.edu.pl, Instytut Filozofii Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Krakowskie Przedmieście 3, 00-927 Warszawa
- Kluczyński Andrzej**, jafeja@gmail.com, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Miodowa 21C, 00-246 Warszawa.
- Konach Wsiewołod**, wiesiek_k@poczta.onet.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Miodowa 21c, 00-246 Warszawa
- Meyer-Blanck Michael**, meyer-blanck@uni-bonn.de, Evangelisch-Theologische Fakultät – Religionspädagogik, An der Schlosskirche 2-4, 53113 Bonn, Niemcy
- Oeming Manfred**, manfred.oeming@wts.uni-heidelberg.de, Universität Heidelberg, Theologisches Seminar, Kisselgasse 1, 69117 Heidelberg, Niemcy
- Slawik Jakub**, jakubsla@wp.eu, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Miodowa 21c, 00-246 Warszawa
- Sojka Jerzy**, sojkajerzy@gmail.com, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Miodowa 21c, 00-246 Warszawa